

תופעת ההתעללות והפגיעה המינית

מאת

שוש צימרמן

ראש היחידה למניעת התעללות בילדים - שפ"י

2005

מבוא

בחודשים האחרונים מוצפים אמצעי התקשורת בידיעות אודות פגיעות מיניות של מבוגרים בילדים ושל תלמידים בתלמידים אחרים. אחת השאלות שמרבים לשאול בימים אלה: האם מדובר בתופעה ששכיחותה עלתה או בתופעה קיימת שזוכה לחשיפה רבה יותר. אין אפשרות לענות על שאלה זו תשובה חד משמעית. אין ספק כי פיתוח המודעות לקיומה של התופעה, הפעלת תוכניות מניעה במערכת החינוך, החשיפה לה זוכה התופעה באמצעי התקשורת, והגינוי החד משמעי שלה, תורמים לחשיפתם של אירועים של פגיעה מינית בתלמידים. מטרת מאמר זה לרכז מידע אודות תופעת הפגיעה המינית בילדים.

מודעות לתופעת ההתעללות

התעללות בילדים הייתה קיימת מאז ומתמיד. אולם רק במאה העשרים יש התייחסות לתופעת ההתעללות בילדים במונחים של גינוי.

בספרה, טראומה והחלמה, (1994) טוענת ג'ודית הרמן שעליתן של התנועות הפמיניסטיות בארה"ב, והתמקדותן בתופעת אונס הנשים, אותו הגדירו כשיטה של שליטה פוליטית, האוכפת את נחיתות הנשים מתוך אימה, הביא את הגילוי מחדש של ההתעללות המינית בילדים. חקר הטראומה הנפשית שבאונס והשפעותיה הפסיכולוגיות, הוביל להכרה באלימות בתוך המשפחה, והווה תנאי מוקדם להעלאת הדיון בילדים הפגועים לסדר היום החברתי.

בנוסף לעליתן של תנועות פוליטיות שמיקדו את תשומת הלב בילדים הקורבנות, ובהשלכות הנפשיות הקשות של הפגיעה, יש לציין גם את השינויים שחלו במאות האחרונות בתפיסתה של המדינה כאחראית על שלומם של ילדיה.

על פי מורג (1992) זכויות הילד הינו מושג חדש יחסית. עד למאה ה-18 נחשבו ילדים לרכוש אביהם, מבחינה משפטית, ולכן היו חייבים בציות מוחלט כלפיו. לילדים לא הוענקו כל זכויות בחוק, והמדינה לא התערבה בנעשה בתוך המשפחה. החוקים הראשונים שעניינם הגנה על ילדים נחקקו בעקבות המהפכה התעשייתית. העובדה שילדים עבדו בתעשייה העלתה את הצורך בחוקים שיגנו עליהם מפני פגיעה וניצול. החוקים שהגבילו עבודת נוער וחוקי חינוך חובה נחקקו כמענה לצורך זה.

מקרה מפורסם בו התערבה המדינה בתוך מסגרת המשפחה, התרחש במדינת ניו-יורק בשנת 1871. בשנה זו התפרסם מקרה של התעללות קשה של ילדה בת אחת עשרה על ידי אמה. שם הילדה היה מרי-הלן. את התביעה נגד האם הגישה "האגודה לצער בעלי החיים" במדינת ניו-יורק, תוך שימוש בחוק להגנת בעלי החיים. האגודה טענה בפני בית המשפט כי גם ילדה היא בחזקת בעל

המקרה של מרי-אלן משמש נקודת מפנה בהתפתחות התפיסה של המדינה כ"הורה-על", "פרנט פטריה", שתפקידה להגן על הילדים גם בתוך מסגרת המשפחה. על פי תפיסה זו יש למדינה סמכויות הוריות לגבי כל הילדים הנמצאים בתחומה, וחובה עליה לדאוג לשלומם. המקרה של מרי-אלן מהווה מעבר נקודת מפנה מתפיסה של ילד כקניין אל תפיסה של ילד כבן-אנוש בעל זכויות בזכות עצמו.

בספרה, מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים, מתייחסת שביט (1996) לשינוי שחל בתפיסת הילד ובמושג הילדות החל מהמאה ה-17. אותה תקופה התפתחה התפיסה שקיים שוני מהותי (לעומת שוני כמותי) בין מבוגר לילד. הילדות נתפסה מתקופה זו ואילך כתקופה של תמימות וטוהר, כשליד צרכים מיוחדים המתאימים רק לו. תפיסה זו עמדה בבסיס ההתנגדות לערוב ילדים ומין.

שלוש מגמות אלה, שינוי בתפיסת הילד כבעל צרכים המיוחדים רק לו, עליתן של התנועות הפמיניסטיות, והתפקידים ההוריים שלקחה המדינה על עצמה בתהליך הדמוקרטיזציה, עומדות מאחורי המודעות ההולכת וגוברת בנושא הפגיעות בילדים.

באמצעות המודל האקולוגי של Belsky (1980) ניתן להסביר כיצד מתרחשת תופעת ההתעללות בילדים. הכוונה למודל שלוקח בחשבון משתנים שונים: סוציולוגיים, דמוגרפיים, תרבותיים וכן משתני הורות, בנוסף למשתנים ברמת הפרט. להלן רשימת הגורמים העלולים להחיש את ההתעללות:

1. גורמים ברמת הפרט - כוללים לדוגמה גורמים שמקורם בקשיים התפתחותיים בעבר העשויים להכתיב נטייה להתעלל, היסטוריה של קורבנות בעבר וכדומה.
2. גורמים משפחתיים - כוללים גורמים הקשורים לדינמיקה הייחודית של המשפחה. כמו למשל תפקוד משפחתי לקוי, יחסים זוגיים מעורערים או תהליך בו אחד הילדים הופך לשעיר לעזאזל.
3. גורמים ברמת הקהילה - מתייחסים למצבים שבהם המשפחה מבודדת חברתית, כשאין בנמצא גורמי תמיכה פורמאליים ובלתי פורמאליים, ולמצבים של אבטלה, צפיפות דיור וחשיפה ללחצים קשים מסוגים שונים.
4. גורמים תרבותיים - מתייחסים לנורמות השכיחות באותה חברה בהקשר של גידול ילדים, לעמדות המקובלות ביחס לפגיעה בילדים ולסנקציות שהחברה נוקטת נגד המתעללים.

הגדרה

הגדרת ההתעללות הראשונה נוסחה בשנות ה-60, ונקראה - סינדרום הילד המוכה. מדובר באבחנה רפואית שנעשתה בחדרי המיון של בתי החולים והתייחסה לסינדרום פיזי שכלל מכות, שברים וחבלות שאין להם הסבר הגיוני. ההגדרה דיברה על הורה שהינו בעל אפיונים פתולוגיים. התוצאה הייתה שהורים אלה הוצגו כמפלצות, כחולים או כמעוותים. הם אותרו מתוך כוונה לנסות ולהרחיק מהם את ילדיהם.

למושג האנגלי Abuse אין תרגום מילולי בעברית אבל משמעותו היא שימוש לרעה בכוח, סמכות תפקיד או מעמד.

היום מוגדרת התעללות בילדים כפגיעה פיזית, מינית או נפשית, אם במעשה אם במחדל ואם בהזנחה מתמשכת. ההתעללות מתאפיינת בדרך כלל בדפוס קבוע לאורך זמן, ומתרחשת במסגרת

בנוסף להגדרה הכללית של התעללות, קיימות הגדרות נוספות המנסות לאפיין כל אחד מארבעת סוגי ההתעללות.

התעללות מינית

פרניס (1995: עמ' 25) מסתמך על הגדרת ההתעללות או הניצול מיני של Schechter & Roberge (1976). לדבריהם התעללות מינית היא "עירוב ילדים ומתבגרים תלתיים שאינם בוגרים מבחינה התפתחותית בפעילויות מיניות אותן אין הם מבינים לחלוטין, להן אינם מסוגלים לתת את הסכמתם המודעת (informed consent) והמפירות את הטאבו החברתי של תפקידי המשפחה". להגדרה זו מוסיף פרניס את הקביעה שהפעילויות הללו "מיועדות לסיפוק דרישותיו ורצונותיו המיניים של המתעלל".

התעללות פיזית

התעללות פיזית מוגדרת בספרות כשימוש בכוח פיזי וגרימת חבלות שונות כדרך התנהגות. Gillham (1994) מוסיף את המושג - inflicted injury, כלומר - גרימת חבלה בכוונה תחילה.

התעללות נפשית

Brassard, Germain & Hart (1987) מקדישים פרק שלם להגדרות השונות של ההתעללות הנפשית (Psychological maltreatment).

אחת ההגדרות עליה נוצר קונסנסוס רחב אומרת שהתעללות נפשית כוללת פעולות (commission) או הימנעות מפעולות (omission), הגורמות, על-פי סטנדרטים חברתיים והידע המקצועי, נזק נפשי. פעולות אלה יכולות להינקט על ידי אדם אחד או ע"י קולקטיב, הנמצאים בעמדת כוח מועדפת ההופכת את הילד לפגיע. פעולות אלה משפיעות על התפקוד ההתנהגותי, הרגשי, הקוגניטיבי, או הפיזי של הילד.

הגדרות אחרות כוללות רשימה של פעולות מזיקות: דחייה, השפלה, הפחדה, בידוד, ניצול, והימנעות מהתייחסות רגשית.

מרבית ההגדרות מתייחסות לתוצאות הפעולה או ההימנעות מהפעולה על הילד, ללא התייחסות לכוונה שעמדה מאחוריהן.

מספר הגדרות מתבססות על תיאורית הצרכים של Maslow. התעללות נפשית, לפי גישה זו תהיה התנהגות הורית שאינה מצליחה לתת מענה לצרכים הבסיסיים של הילד: הפיזיולוגיים, הצורך לחוש בטחון, שייכות ואהבה, והצורך לקבלת הערכה.

הזנחה

מקובל היום להתייחס למספר סוגים של הזנחה: *הזנחה פיזית* - היעדר דאגה למזון, ללבוש להיגיינה ו/או לטיפול רפואי הולם בשעת הצורך; *השארת הילד ללא השגחה מתאימה לגילו; הזנחה חינוכית* - חוסר דאגה ללימודי הילד, לתפקודו במסגרות חינוכיות (ביקור סדיר, מילוי חובות בבית-הספר, קשר עם המסגרת החינוכית), היעדר דאגה לגרויים ולהתפתחות קוגניטיבית, היעדר התייחסות לצורכי

חלק מן ההגדרות הנ"ל מתארות את התנהגות הפוגע, חלקן את תוצאות הפגיעה בילד, ויש הגדרות שמשלבות בין השניים.

שכיחותה של תופעת הפגיעה וההתעללות בילדים

ממחקרים רטרוספקטיביים שנערכו בעולם במדינות כמו ארה"ב, קנדה, בריטניה, אוסטרליה, יוון, ניו-זילנד, ספרד ומדינות סקנדינביה, עולה כי שכיחות תופעת ההתעללות המינית בילדים נעה בין 7% ל- 36% בקרב אוכלוסיית הנשים ו- 3% עד 29% בקרב אוכלוסיית הגברים. מדובר כאן על התעללות מינית בלבד. אם נוסיף לשעורים אלה התעללויות נוספות נגיע לאחוזים גבוהים הרבה יותר. הממצאים מורים כי למעלה מ- 80% מן הפוגעים הם אנשים המוכרים לילד, כשבני משפחה מהווים שליש עד מחצית מן הפוגעים כשמדובר בבנות ו- 10% עד 20% כשמדובר בבנים. הגיל בו הפגיעות היא הגבוהה ביותר נע בין 7 ל- 13 שנים. בישראל לא נערכו מחקרים הבודקים את שכיחות תופעת ההתעללות בילדים בקרב האוכלוסייה.

על פי הנתונים של שירות המבחן לנוער לשנת 2000 נחקרו למעלה מ- 2250 ילדים עד גיל 14 על ידי חוקרי ילדים בחשד שסבלו פגיעה מינית מכל סוג שהוא. נתון זה מתייחס רק למקרים המדווחים ולכן אין הוא משקף את שכיחות התופעה בקרב האוכלוסייה.

הדינמיקה של הפגיעה: מאפייני התרחשותה והשלכותיה על הקורבן

טילמאן פרניס (1995), בצטטו עבודות אחדות, טוען שהנזק הפסיכולוגי של ההתעללות המינית קשור באופן מפורש לשבעת הגורמים הבאים: הגיל בתחילת ההתעללות, משך ההתעללות, מידת האלימות או האיומים לאלימות, הפרש הגיל בין המתעלל לקורבן, מידת הקרבה המשפחתית שבין הקורבן והמתעלל, היעדר דמויות הוריות מגוננות, ומידת הסודיות שאופפת את האירוע. פרניס מאתר מספר מאפיינים המתקיימים בתהליך הפגיעה וההתעללות: אחריות, השתתפות, רגשות אשמה, הפעלת כוח והטלת אשמה, ותפיסת ההתעללות כתסמונת של סודיות והתמכרות. אחריות מדובר בתפיסה שהורים או מבוגרים הם אחראים תמיד למה שמתרחש במסגרת האינטראקציה בינם לבין ילדים, ואילו הילדים אינם אחראים לעולם מפאת חוסר הבגרות הקוגניטיבית הרגשית והביולוגית שלהם.

השתתפות רובם הגדול של הילדים שחווים התעללות מינית לא נטל כל תפקיד פעיל באינטראקציה של ההתעללות, גם אם נכפתה עליהם כנגד רצונם. אולם בחוויית הילד הימצאותו בתוך האינטראקציה נתפסת כהשתתפות גם אם היה לו תפקיד פסיבי ולא יוזם. חוויה זו עשויה להסביר מדוע ילדים עלולים להרגיש אחריות להתעללות עצמה, למרות שלמעשה הם אינם יכולים להיות אחראים לה לעולם.

רגשות אשמה - על פי פרניס "תחושת האשמה של הקורבן נובעת מתחושת האחריות המוטעת שלו, אותה הוא מסיק מן העובדה שהשתתף בהתעללות. בלבול זה מתחזק לעיתים קרובות על ידי איומים מצד המתעלל כי הקורבן יהיה האחראי לתוצאות אם יגלה את דבר ההתעללות."

הפעלת כוח - כדי להימנע מבלבול ביחס להגדרת הכוח, טוען פרניס שההתעללות המינית בילדים מקורה בעיקר ביכולות הפיזיות, חברתיות, הפסיכולוגיות והחוקיות הרבות יותר בהן משתמש המבוגר באופן לא אחראי.

הטלת אשמה - זהו מאפיין מרכזי בדינמיקה של ההתעללות. הפוגע נוטה להטיל את אשמה הפגיעה על הקורבן זאת משום שהוא מסרב לקחת אחריות הולמת על מנת להימנע מלהימצא אשם או לחוש אשם.

ההתעללות כתסמונת של סודיות עבור הקורבן - ההתעללות המינית בילדים כתסמונת של סודיות עבור הקורבן נקבעת על ידי גורמים חיצוניים, גורמים הקשורים לאינטראקציה ההתעללות עצמה ועל ידי גורמים פסיכולוגיים פנימיים. בין הגורמים החיצוניים ניתן למנות את הקושי למצוא הוכחות משפטיות ורפואיות להתרחשותה של ההתעללות, הקושי של הקורבנות לחשוף את הפגיעה בהם מפחד על עצמם, על משפחתם או על המתעלל, חוסר האמון של הסביבה לגבי התרחשות ההתעללות, האמירות הישירות לקורבנות שלא לגלות את דבר ההתעללות ולשמור את ההתרחשות ב"סוד", והאיומים בהם נתונים הקורבנות שלא לגלות את דבר ההתעללות תוך שימוש בנימוקים שהחשיפה תגרום להתפוררות המשפחה.

הסודיות מהווה חלק מן האינטראקציה של ההתעללות. במרבית המקרים נשארת ההתעללות המינית בילדים בגדר סוד משפחתי גם לאחר חשיפתה. עניין זה נובע מהצורך להכחיש את ההתרחשות ולא לקחת אחריות עליה. בנוסף אנו נתקלים בתופעה של ביטול ההתעללות בתוך אינטראקציה ההתעללות עצמה. עניין זה מושג על ידי יצירת הקשר שמבטל את ההתעללות כמו יצירת דממה, חשכה והימנעות מקשר עין. בנוסף מתרחש ביטול ההתעללות על ידי הפיכתו של המתעלל ל"אדם אחר", המתנהג בזמן הפגיעה באופן שונה מהתנהגותו הרגילה, תנועותיו שונות, טון דיבורו שונה וכד'. כמו כן המתעלל מנסה ברוב המקרים להכחיש כל היבט אמיתי של יחסים בינו לבין הקורבן בעת ההתעללות עצמה: בזמן חווית הקשר הגופני העזה ביותר הוא מנסה לנתק עצמו פסיכולוגית מן הקורבן. טקסי ההתחלה והסיום של ההתעללות יוצרים מעין נתק זמן, המאפשרים למתעלל ולקורבן להתייחס להתרחשות שבין טקס ההתחלה והסיום, כאילו לא התרחשה מעולם.

התעללות מינית בילדים כתסמונת של התמכרות - למרות ההבדלים קיים דמיון רב בין צורות התמכרות אחרות לבין התעללות המינית (ולעיתים רחוקות גם הפיזית): המתעלל יודע כי ההתעללות הנה בגדר פשע. הוא יודע שהיא מזיקה לקורבן. כמו התמכרויות אחרות התעללות מינית משמשת בראש ובראשונה להקלה במתח. התהליך מונע על ידי חזרה כפייתית. רגשות אשמה עשויים להביא לניסיונות להפסיק את ההתעללות. ההיבט הריגושי המיני משמש מרכיב ממכר מרכזי. ההתעוררות המינית וההקלה במתח שבאה לאחריה יוצרים אצל המתעלל תלות פסיכולוגית. המתעלל נוטה להכחיש את ההתעללות כלפי העולם וכלפי עצמו. בדומה לכל התמכרות אחרת הניסיון לחדול מן ההתעללות עשוי לגרום לסימפטומים של נסיגה כמו חרדה, עצבנות, חוסר מנוחה וכד'. למרות שמאפייני ההתעללות שתוארו לעיל על פי פרניס מתייחסים רובם ככולם להתרחשותה של ההתעללות המינית, חלק גדול מהם מאפיין גם את התרחשותה של ההתעללות הפיזית ואף הנפשית. מרכיבים של אשמה, אחריות, סודיות ובמקרים קיצוניים של התעללות פיזית גם גורם ההתמכרות, מהווים חלק מסוגי התעללות אחרים.

עצם ציונם של מאפייני ההתעללות כבר מרמז על הנזקים הפסיכולוגיים התנהגותיים והקוגניטיביים הנגרמים בעטייה. Elliot ו- Briere (1994) מסווגים את ההשלכות של התעללות מינית בילדים

תופעות פוסט טראומטיות

הפרעה פוסט טראומטית מקושרת בדרך כלל עם תגובות לאסון או לתאונה. ההפרעה הפוסט טראומטית נצפית גם אצל ילדים שעברו התעללות או פגיעה מינית. להפרעה הפוסט טראומטית מספר ביטויים: 1. חוויה חוזרת ונשנית של האירוע דרך סיזמים או מחשבות פולשניות. 2. קהות רגשית או הימנעות. 3. תגובות של עוררות מופרזת כגון הפרעות שינה, הפרעות בריכוז וכדומה.

השלכות נוספות של הפגיעה המינית

הילד הלכוד בסביבה מתעללת עומד בפני משימות הסתגלות אדירות (הרמן 1994). עליו למצוא דרך לשמור על הרגשת אמן בבני אדם שאינם ראויים לאמון, על הרגשת בטחון במצב לא בטוח, על תחושת שליטה במצב לא צפוי ועל הרגשת כוח במצב של חוסר ישע. כל זאת הוא עושה באמצעות מערכת לא בשלה של הגנות פסיכולוגיות. אמצעי הגנה אלה הם יצירתיים והרסניים כאחד.

הילדים החווים מצבי התעללות חיים באווירת אימה, וחשים ללא הרף תחושת חוסר ישע. עליהם להיות על המשמר באופן מתמיד. הם דרוכים כל הזמן. כשילדים מבחינים באותות הסכנה הם מנסים להתגונן על ידי התחמקות מן המתעלל או על ידי פיוסו. הם עושים ניסיונות בריחה, התחבאות, קפיאה במקום, התכווצות ושמירה על פנים חסרי הבעה. התוצאה היא מצב משונה של "ערנות קפואה". מצד אחד הם ערים ביותר למתרחש וקוראים את המפה באופן מתמיד ומצד שני שומרים על התכווצות. אם ההימנעות נכשלת מנסים הילדים לפייס את המתעלל. הילדים מנסים להיות "ילדים טובים" מתוך תחושה שאם רק יצייתו, יפייסו, יהיו טובים, ההתעללות לא תתרחש.

במצב כזה צריך הילד לשמור על תקווה ומשמעות, הברירה האחרת, היאוש - אותה לא ניתן לשאת. כדי לשמור על אמונתו בהוריו על הילד לדחות את המסקנה הברורה ביותר שמהו לקוי מאוד אצלם. הוא ינסה למצוא הסבר לגורלו ולפטור את הוריו מכל אשמה ואחריות. אחד מאמצעי ההגנה כן הוא ההכחשה, כאילו ההתעללות לא התרחשה כלל. אם לא ניתן לברוח מהמציאות הקשה - ניתן לשנות אותה במחשבה. הם כאילו מנסים לשמור את ההתעללות בסוד מפני עצמם. למשימה זו מתגייס מנגנון הדיסוציאציה - התנתקות ממצב התודעה הנוכחי, וצפייה בגוף ממרחק למשל, זוהי דרך אחת לשינוי המציאות.

לא כל הילדים מסוגלים לשנות בדרך זו את המציאות. אחרים, שאינם יכולים לשנותה, בונים מערכת משמעות כלשהי שתצדיק אותה. הילד מסיק שהרוע הנמצא בתוכו הוא שגרם להתעללות.

באמצעות הסבר כזה יכול הילד לשמור על תקווה וכוח. אם הוא רע, אז הוריו טובים. אם הוא רע הוא יכול להשתדל להיות טוב. אם הגורל הרע בא לו בגללו, אז הוא גם יכול לשנות אותו. זהו המקור להאשמה העצמית. לעתים האשמה זו מקבלת חיזוק על ידי הסביבה. רגשות הזעם ופנטסיות הנקם, המהוות תגובה נורמאלית להתעללות, מחזקת את הילד באמונתו ברוע הטמון בו.

נפגעים מתארים את עצמם כיצורים לא-אנושיים: מכשפות, ערפדים, זונות, כלבים עכברושים ונחשים. יש כאלה שמשתמשים בדימויים של טינופת לתאר את תחושת העצמי שלהם. תחושת הרוע הפנימי נעשית הגרעין שסביבו מעוצבת הזהות של הילד.

כדי להסוות את תחושת הרוע מנסים ילדים רבים להיות טובים, מנסים לרצות את הזולת ולשאת חן לפניו. במצבים קיצוניים מתפתחות אצל הילד שתי זהויות ללא יכולת אינטגרציה ביניהם: אחת טובה והשניה רעה.

הילד הנורמאלי קונה במהלך התפתחותו הרגשה של בטחון ושל אוטונומיה על ידי יצירת דימויים של מטפלים ראויים לאמון, שניתן להיאחז בהם בשעת מצוקה. הילד שעובר התעללות אינו יכול לפתח הרגשת בטחון פנימי, נשאר תלוי יותר מילדים חיצוניים במקורות חיצוניים של ניחומים. התוצאה היא הפרדוקס שנצפה אצל ילדים שעברו התעללות - הם מתקשרים במהירות לזרים, אך גם נאחזים בעקשנות בהורים שהתעללו בהם. הקיטוע נעשה עקרון הארגון המרכזי של האישיות. (קיטוע של זיכרון, מצבים רגשיים וחוויות גופניות, קיטוע בייצוג פנימי של העצמי, קיטוע בייצוג הפנימי של הזולת).

תופעה רגשית נוספת נקראת בשם "דיספוריה". זהו מצב של בלבול, סערת נפש, ריקנות ובדידות מוחלטת. מדובר כאן בקושי לווסת את התחושות. הילד נתון בסערת נפש והוא נע בין מצבים רגשיים. אחת הדרכים להרגיע את המצב הרגשי הזה הוא באמצעות חבלה עצמית מכוונת. החבלה העצמית נמשכת עד שהיא משרה תחושה עמוקה של שלווה ורווחה. הכאב הגופני תופס את מקומו של הכאב הנפשי. הפגיעה העצמית אינה מכוונת להרוג (אם כי ידוע על מקרים רבים של ניסיונות התאבדות אצל ילדים ומתבגרים נפגעי התעללות), אלא היא באה להפיג כאב רגשי קשה מנשוא. לסיכום, קיימות שלוש צורות הסתגלות עיקריות למצבי התעללות: פיתוח הגנות דיסוציאטיביות, פיתוח זהות מקוטעת וויסות פאתולוגי של מצבים רגשיים. כל אלה הם תגובות פסיכולוגיות למצב ההתעללות אך גם אמצעים להתמודד עימם ולשמור על מראית עין של נורמאליות.

עקרונות המניעה

ההשלכות הקשות של ההתעללות על הקורבן הם שנתנו את הדחיפה לפיתוח עקרונות מניעה והתמודדות עם מצבי התעללות. מדובר בעיקר במניעה ראשונית, שכוונתה לפתח אצל הקורבן בפוטנציה כישורי התמודדות במצבי התעללות. מבין העקרונות:

- א. מתן מידע על תופעת הפגיעה וההתעללות בהתאם לגיל ולשלב ההתפתחותי בו מצוי הילד.
- ב. פיתוח מודעות לזכויות הילד.
- ג. זיהוי רגשות, בטחון באמינותם ושימוש ברגש כנקודת מוצא להתנהגות. (אם אתה מרגיש לא בנוח - סמוך על תחושותיך ופעל בהתאם להן).
- ד. פיתוח דפוסי תקשורת מגוונים עם הזולת: מתן ביטוי ורבלי ברור לתחושות ולמצוקות, יצירת רשת תמיכה של אנשי אמון, אימוץ תגובות אסרטיביות והצבת גבולות.
- ה. התנסות בזיהוי מצבים בעייתיים כמו מצבי שוחד, פיתוי ומצבי סכנה אחרים.
- ו. פיתוח דפוס מודע לקבלת החלטות ולפתרון בעיות.
- ז. התמודדות במצבי לחץ והתמודדות עם טראומות.
- ח. העברת מסר ברור שהקורבן אינו אשם בפגיעה בו.

עקרונות התמודדות אלה, מהווים את הליבה של כל תוכנית מניעה, אך תכני התוכנית משתנים בהתאם לגיל ולשלב ההתפתחותי של אוכלוסיית היעד.

חלק ב - קטינים כפוגעים מינית

קטינים פוגעים מינית - תופעה קיימת

עד לשלהי שנות השבעים הייתה נטייה לתאר התנהגויות מיניות פוגעות של קטינים כ"סקרנות מינית" או כ"תגובות הסתגלות של גיל ההתבגרות", התייחסות זו הפחיתה מחומרתה של התופעה ובלמה אפשרות לטפל בה.

מחקרים שנערכו באוכלוסייה בוגרת של פוגעים מינית שנשפטו על עבירות מין מגלים כי אחוז נכבד מבין הפוגעים מינית (50%) החלו את ההתנהגות המינית החריגה כבר בגיל ההתבגרות ואף קודם לכן (Abel, 1984 אצל אתגר 1996). נתונים אלה, בנוסף לעליה בדיווחים על פגיעות מיניות של קטינים בקטינים, כולל התנהגות תוקפנית חריגה של ילדים בגילאים צעירים מאוד - חידדו את ההבנה שהתופעה של ילדים ובני נוער הפוגעים מינית בילדים אחרים היא תופעה קיימת (Burton et al. 1997).

אירועים של פגיעות מיניות של קטין בקטין קשים לזיהוי מן הסיבות הבאות:

- א. בשל הקושי להכיר בעובדה שקטין מסוגל לפגוע מינית, קיימת נטייה לפרש כל התנהגות מינית של קטינים כהתנהגות נורמטיבית, כ-"משחק" או כ"סקרנות מינית", גם כשאין הדברים כאלה.
- ב. לעיתים יש קושי אובייקטיבי להבחין בין משחק וסקרנות מינית שהם נורמטיבית לגיל, אותם חשוב לאפשר, לבין התנהגות מינית חריגה.
- ג. החיים בחברה רב-תרבותית, פלורליסטית, והחשיפה הרבה לתקשורת בה מופיעים מסרים מיניים בוטים, יוצרים בלבול ביחס לשאלה: מהי התנהגות מינית נורמטיבית ומהי התנהגות מינית חריגה. בלבול זה הוא מנת חלקם של מבוגרים ותלמידים כאחד.
- ד. לאנשי המקצוע אין די ידע על התופעה, על סימני האיתור של התנהגות מינית חריגה, ועל הדרכים להתמודד עם התופעה ולטפל בקטין התוקף.

הגדרה

קל יותר להגדיר התנהגות מינית הנחשבת לעבירה, מאשר להגדיר התנהגות מינית חריגה של ילדים צעירים יותר. מכיוון שילדים הם בעלי מיניות וטבעי שהם מגלים סקרנות ועניין במין, יש להיזהר שלא לסווג התנהגות מינית נורמטיבית כהתנהגות מינית חריגה.

Ryan (1997), מגדירה עבריו מין צעיר כ"קטין אשר מבצע מעשה מיני באדם בכל גיל נגד רצון הקורבן, ללא הסכמה או בדרך תוקפנית, נצלנית או מאיימת". (המאפיינים הללו יכולים להתקיים כולם או חלקם). ככל שהבדלי הגיל בין הפוגע לנפגע קטנים יותר, וההתנהגות היא פחות פולשנית ופחות תוקפנית, כך קשה יותר להגדיר פגיעה מינית על פי ההגדרה הנ"ל. במקרים כאלה נדרשת הערכה של מערכת היחסים בין שני הקטינים המעורבים בפגיעה. כדי להעריך אם קיים ניצול בקשר מיני בין קטינים יש לבחון את מערכת היחסים לאור העקרונות הבאים: עיקרון השוויון, ההסכמה והכפייה.

עקרון השוויון – בוחן את ההבדלים בגיל, בממדים הפיזיים, בהתפתחות הקוגניטיבית והרגשית, וביחס המספרי בין הפוגע והנפגע.

עקרון ההסכמה – בוחן באיזו מידה הייתה הסכמה בין שני הקטינים שהיו מעורבים בהתנהגות המינית. נושא ההסכמה מורכב ובעייתי מבחינה משפטית. למשל, בעילת קטינה מתחת לגיל 14 נחשבת לעבירה גם אם נעשתה בהסכמת שני הצדדים. הערכת ההסכמה ביחסים בין ילדים ובני נעורים מחייבת יותר מאשר הגדרה משפטית או גילאית. אי לכך על מנת לקבוע אם אכן קיימת הסכמה במערכת יחסים מינית בין קטינים יש לבחון אותה לאור הנקודות הבאות:

1. האם מתקיימת הבנה של הפעילות המינית המוצעת בהתאם לגיל, לבשלות, לשלב ההתפתחותי, לתפקוד ולניסיון?
2. האם ישנה ידיעה של הנורמות החברתיות לגבי הפעילות המוצעת?
3. האם קיימת מודעות לתוצאות הפוטנציאליות של המעשה?
4. האם הסכמה או סירוב יכולו באותה מידה?
5. האם מדובר בהחלטה מתוך רצון?
6. האם ישנה מסוגלות מנטלית?

עקרון הכפייה – בוחן את הלחץ הגלוי או הסמוי, המובלע או המפורש, שהופעל על הקורבן. כפייה עלולה להתרחש במצבים של היעדר שיוויון (הפרשי גיל וכד') או במצבים של יחסי כוח או סמכות (מדריך-חניך). ביטויים נוספים של כפייה יכולים להתבטא בהצעת שוחד ממשי, חברתי או רגשי (כסף, מתנות, הבטחת חברות או קבלה לקבוצה), או בביטויים של איומים והפחדות פיזיות ו/או רגשיות (איום בבידוד חברתי, איום ב"לספר לחברה").

פנומנולוגיה

ממחקרים על קטינים בעלי התנהגויות מיניות חריגות עולה כי הפרופיל שלהם הוא מגוון (אתגר, 1996). רובם מכרים של הקורבנות, שכנים, שמרטפים, מדריכים בתנועות נוער ועוד. הם בני כל המעמדות החברתיים-כלכליים. כמעט בכל המקרים אין מדובר באירוע בודד, ומסתבר שכמעט תמיד הם בעלי היסטוריה של תוקפנות והתנהגות מינית חריגה, ברמות שונות, שלא דווחה. רוב הקטינים בעלי ההתנהגויות המיניות החריגות לומדים בבתי ספר וציוניהם בינוניים ומעלה. אצל מספר משמעותי זהו בעיות מיוחדות כגון: קשיי למידה, צורך בחינוך מיוחד, היעדרויות מבית הספר ובעיות התנהגות. אצל מרבית הקטינים מופיעה ההתנהגות המינית החריגה ללא מאפייני אישיות או התנהגות המבחינה אותם מבני גילם (Ryan, 1997).

בדרך כלל, בהיעדר טיפול בקטין המגלה התנהגות מינית חריגה, נצפה המשך ההתנהגות ואף הסלמה בחומרת העבירות. Groth - ו Longo (אצל אתגר, שם) דיווחו כי אצל 35% מכלל עברייני המין הבוגרים שבדקו נצפתה הסלמה במאפייני ההתנהגות המינית החריגה: מאוננות כפייתית, מציצות וחשיפה בפומבי בהיותם קטינים, לעבירות מין חמורות יותר ותוקפניות יותר, בגינם הורשעו בהיותם מבוגרים.

אתגר (1997) מציגה את ההתנהגות המינית החריגה בקרב מתבגרים כסוג של התמכרות. היא מייחסת להתנהגות המינית החריגה מאפיינים של סבילות (הצורך להגדיל את כמות החומר כדי לזכות בחוויה המצופה), ושל התנהגות כפייתית של לקיחת חומר, המשותפים לעברייני מין צעירים ולמתמכרים לחומרים פסיכו-אקטיביים. גם Lane (אצל Ryan, 1997) מתארת את מחזור הניצול המיני (sexual abusive cycle) כהתנהגות מינית בעלת דפוס חוזר וקבוע לפני ההתנהגות המינית החריגה, במהלכה, ולאחריה.

אטיולוגיה

Steele (אצל Ryan) טוענת כי התפתחות המיניות של הפרט מתעצבת על ידי נורמות תרבותיות ומסרים חברתיים, וכן על ידי ניסיון החיים שלו. לדבריה הדחף המיני הוא מולד אך ביטויי המיניות נלמדים. מכאן שהתנהגות מינית חריגה היא גם תוצר של סביבה. עמדה זו ביחס לאטיולוגיה של ההתנהגות המינית החריגה משותפת לחוקרים רבים, והיא מהווה היום נקודת המוצא למרבית שיטות הטיפול בעברייני מין קטינים ובוגרים. Burton (1997), המצטט את בנדורה, מסביר את ההתנהגות המינית החריגה של ילדים באמצעות תיאוריית הלימוד החברתי: "כאשר התנהגות מינית תוקפנית

שתי התיאוריות הנ"ל משמשות בסיס עליו נבנה הטיפול בעברייני מין צעירים ואסטרטגיות המניעה.

מניעה

העובדה שעברייני מין פוגעים במספר רב של קורבנות ושפגיעתם מאופיינת בהסלמה, מבליטה את חשיבות האיתור המוקדם והטיפול. ככל שגיל הפוגע המיני צעיר יותר כך דפוסי ההתנהגות החריגה מושרשים פחות וקל לשרשם. כמו כן קל יותר ללמד את הקטין התנהגויות חדשות ומקובלות. האיתור המוקדם והטיפול בעברייני מין צעירים חשוב ביותר. אך נשאלת השאלה האם אפשר לאמץ אסטרטגיית מניעה ראשונית לפיתוח פרואקטיבי של כישורים, כוחות ויכולות להתמודדות עם דחפים, כעסים וצורך לפגוע בזולת. העובדה שהאטיולוגיה של ההתנהגות המינית החריגה מוסברת באמצעות תיאוריות למידה ותיאוריות קוגניטיביות, הופכת את בית הספר לזירה הטבעית לפיתוח אסטרטגית מניעה כזו. תוכנית מניעה מעין זו צריכה לכלול העברת מסר אודות ההתנהגות המינית המקובלת (תיאוריות הלמידה), וכן לטפל מראש בעוונות חשיבה שנצפו אצל עברייני מין בכל הגילאים. Lane (אצל Ryan) מביאה רשימה של 17 עיוותי חשיבה אופייניים לפוגעים צעירים. ביניהם חשוב להזכיר: היעדר מושג הפגיעה באחר; חוסר יכולת להעמיד עצמו במקומו של האחר; התייחסות לזולת כאל רכוש; חוסר יכולת לתכנן לטווח ארוך; שימוש בכעס לצורכי שליטה; סירוב להודות בפחד. מתוך הרשימה הנ"ל ניבנו המרכיבים לשילוב בתוך תוכניות קיימות לפיתוח כשרים רגשיים וחברתיים.* אלה הם המרכיבים שנבחרו: ברור סטיריאטיפים מיניים; פיתוח אמפאטיה לזולת; התייחסות לזולת כאל סובייקט בעל רגשות, רצונות צרכים ומאווים משלו; התמודדות עם כעסים ודחפים; הבהרת נזקי הפגיעה המינית, הפיזית והרגשית לאחר; הכרות עם החוקים והנורמות הקשורים בהתנהגות מינית.

פגיעה מינית של קטינים - סיכום

- I. התופעה שכיחה יותר מאשר נטים לחשוב. נתונים שנאספו מהמערכת המשפטית בארה"ב מעלים כי קטינים ביצעו 20% ממעשי האונס ו - 50% מהפגיעות המיניות בילדים (Baker 1996). בארץ לא נאספו נתונים מקבילים, אולם ממספר הפניות להיוועצות שהגיעו לשפ"ב בשנתיים האחרונות, עולה כי מדובר בתופעה ולא במקרים בודדים.
- II. מחקרים שנערכו באוכלוסייה בוגרת של פוגעים מינית שנשפטו על עבירות מין מגלים כי אחוז גבוה מבין הפוגעים החלו את ההתנהגות המינית החריגה כבר בגיל ההתבגרות ואף קודם לכן.
- III. טווח גיל הילדים הפוגעים הוא רחב, החל בגן וכלה במתבגרים.
- IV. נפגעים מינית יש משני המינים, (בנתונים שהצטברו בשפ"ב מדובר כמעט ב- 30% בנים קורבנות). רוב הפוגעים הם בנים, אם כי יש גם בנות פוגעות מינית.
- V. פגיעות מיניות של תלמידים בתלמידים יכולות להתרחש בצרופים שונים: יחיד פוגע ביחיד, יחיד פוגע בקבוצה, קבוצה פוגעת ביחיד, וקבוצה פוגעת בקבוצה.

* יהיה נכון לשלב מרכיבים מתוך תוכנית מניעה זו בתוך התוכניות הרגילות לפיתוח כישורים רגשיים וחברתיים ולא לאגד אותם בתוכנית מניעה נפרדת, כפי שהדבר נעשה בתוכניות מניעה להתמודדות במצבי התעללות ופגיעה.

- VI. ממחקרים אודות קטינים פוגעים מינית עולה כי ברוב המקרים מדובר בדפוס התנהגות החוזר על עצמו, כשלעיתים קרובות קיימת הסלמה בגילויי ההתנהגות המינית הפוגעת.
- VII. הפסקת הפגיעה המינית תתאפשר רק כאשר הפוגע המיני יעומת עם גורם מרתיע (התערבות של המערכת המשפטית הפלילית) ויקבל טיפול נפשי הולם.
- VIII. ככל שההתנהגות המינית הפוגעת תופסק בגיל צעיר יותר, תימנע פגיעה מינית עתידית בילדים בקהילה, וגבוה הסיכוי כי הפוגע המיני יוכל להשתקם.

ביבליוגרפיה

1. אתגר, טליה, 1996: עבירות מין בקרב בני נוער, תל אביב: הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב.
2. אתגר, טליה 1997: "בחינת ההיבט ההתמכרות בעבריינות מין בקרב מתבגרים", שיחות, כרך י"א, חוברת מס. 2, עמ' 107 - 115.
3. הרמן, ג'ודית לואיס, 1994, טראומה והחלמה, תל-אביב, עם עובד.
4. מורג, תמר, 1992: "היבטים משפטיים של זכויות הילד", מאמר מבוסס על הרצאה, ירושלים, תדפיס של המועצה הלאומית לשלום הילד.
5. פרניס, טילמאן, 1995, התעללות מינית בילדים: תיאוריה ודרכי טיפול, קרית ביאליק, הוצאת אח.
6. שביט, זוהר, 1993, מעשה ילדות מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים, עם-עובד, האוניברסיטה הפתוחה.
7. Belsky, J, 1980: "Child Maltreatment: An Ecological Integration", American Psychologist, 33, pp. 320-335.
8. Brassard, M, et al, 1987: "The Challenge: To Better Understand and Combat Psychological Maltreatment of Children and Youth", The Challenge: To Better Understand and Combat Psychological Maltreatment of Children and Youth, New York: Pergamon Press, pp. 3 - 22.
9. Finkelhor, David, 1994, "Current Information on the Scope & Nature of Child Sexual Abuse, in: The Nature of Children, Summer-fall, Vol. 4. No 2.
10. Finkelhor, David, 1994, "The Epidemiology of Child Sexual Abuse" in: Child Abuse and Neglect 18:409-417.
11. Burton, D. I., et al. 1997: "Clinician's Views on Sexually Aggressive Children & Their Families: A Theoretical Exploration" Child Abuse & Neglect, Vol. 21, No. 2 pp. 157 - 170.
12. Lane, S., 1997: "The sexual abusive cycle", in Ryan, G., & Lane S., eds Juvenile Sexual Offending, San Francisco: Jossey-Bass Publishers pp. 77 - 121.
13. Ryan, G., 1997: "Sexually Abusive Youth: Defining the Population", in Ryan, G., & Lane S., eds. Juvenile Sexual Offending, San Francisco: Jossey-Bass Publishers pp.3 - 9.
14. Ryan, G., 1997: "Theories of Etiology", in Ryan, G., & Lane S., eds. Juvenile Sexual Offending, San Francisco: Jossey-Bass Publishers pp. 19 - 35.
15. Steele, B., F., 1997: "Deviancy: Development Done Wrong", in Ryan, G., & Lane S., eds. Juvenile Sexual Offending, San Francisco: Jossey-Bass Publishers pp.59 - 76.
16. Thomas, D. W., 1992: Special report on juvenile sex offenders, Pittsburgh, National Center for Juvenile Justice.

